

De monarchale staat van Filips de Goede.

Onderzoeksseminar III

Thom Egberts

3687120

—

Het begrip ‘staat’ is in zwang. De overheveling van bevoegdheden van staat naar Europese Unie heeft voor een vervaging van grenzen gezorgd. Vaak wordt gesteld dat ‘de macht weer naar de (natie)staat moet’, niet gevrijwaard van enig populisme. Het toenemende aantal anti-Europapartijen illustreert treffend de urgentie van het debat. Elk zichzelf respecterend land heeft er tegenwoordig een. In Nederland is de Partij voor de Vrijheid daarvan een voorbeeld, hoewel zij oorspronkelijk niet als zodanig is opgericht. De PVV kan al jaren rekenen op de steun van een substantieel deel van het electoraat – een vijfde ongeveer. Het woord ‘eurofiel’ wordt vrijwel dagelijks gebezigd, en dan toch vooral in negatieve zin. De toon die doorklinkt in het Europadebat is evenwel niet louter somber. Positieve’s zijn nog altijd ruim vertegenwoordigd. Idealisten zijn er nog steeds. Europa heeft elk land in elk geval twee voordelen verschaft: vrede en economische voorspoed. Maar de steeds maar voortdurende kwestie gaat daar lang niet altijd over. Het gaat om zelfbeschikking en identiteit.

In zijn recentelijk verschenen studie *De aanval op de natiestaat* betoogt rechtsfilosoof en historicus Thierry Baudet, verbonden aan de Universiteit Leiden, dat er in de laatste vijftig jaar een gecoördineerde aanval op de natiestaat heeft plaatsgevonden. ‘Het was het belangrijkste thema van de naoorlogse elites. [...] Of ‘links’ nu aan de macht was of ‘rechts’.¹ Het voorkomen van oorlog kon, zo stelt Baudet, worden bereikt door het verzwakken van de nationale soevereiniteit en het structureel ondermijnen van de natiestaat. In een scherpe kritiek laat hij vervolgens zien dat de democratische rechtsstaat een (soevereine) natiestaat veronderstelt. Supranationalisme, door de EU gretig tot uiting gebracht, is zijns inziens onverenigbaar met de democratische rechtsstaat. Een overkoepelende loyaliteit en centrale besluitvormingsmacht worden immers ondermijnd.² Baudet pleit daarom voor een sterkere natiestaat – open, niet gesloten – maar nog altijd met het politieke primaat.

---

¹ T. Baudet, *De aanval op de natiestaat* (Amsterdam 2012) 9.

² Baudet, *De aanval op de natiestaat*, 19.

De aanval op de natiestaat brengt de bestaande scepsis jegens supranationalisme – en de Europese Unie in het bijzonder – treffend tot uiting. Niet voor niets heeft de Britse premier Cameron zijn bevolking een referendum in het vooruitzicht gesteld. De vraag die zal worden gesteld luidt simpelweg: *in or out?* Terecht merkt Baudet op dat politici met een nationalistische agenda al jaren electoraal succes hebben gehad.³ Elk land heeft zijn eigen Wilders. Deze eurosceptici reppen vaak over hetzelfde: het behoud van de nationale cultuur, het versterken van nationale soevereiniteit, minder macht voor Brussel – *een sterkere natiestaat*.

Ik stel echter vast dat het aan een heldere definitie van een (natie)staat nogal eens ontbreekt. Wat is precies een natiestaat, en wat is een staat? Wat is überhaupt soevereiniteit? Het zijn vragen die Baudet (uiteraard) uitgebreid behandelt, voortbouwend op talloze studies naar die fenomenen. Hierin schuilt dan ook geen historiografische lacune. In het publieke debat ontbreekt het evenwel vaak aan accuratesse, en aan historisch besef. Twee zaken zijn dus van wezenlijk belang: definiëring én datering. Over de datering – de *staatsvorming* dus – bestaat vanzelfsprekend geen wetenschappelijke consensus. Wat onder ‘staat’ wordt verstaan is cruciaal wanneer staatsvorming wordt gedateerd. Als wetenschapper A er een ander staatsbegrip op na houdt dan wetenschapper B, is het niet ondenkbaar dat A staatsvorming in een andere periode dateert dan B. En wanneer wordt volstaan met een niet zo rigide staatsbegrip, wordt staatsvorming al gauw een proces van enkele eeuwen. Van die notie is Baudet zich bewust. Het proces van ‘het opgaan van feodale structuren in een groter geheel, maar tevens de ontbinding van overkoepelende verbanden zoals pausdom en keizerrijk’⁴ – want dat is staatsvorming volgens Baudet –, laat zich niet in enkele decennia vatten.

In het debat over *the military revolution* speelt staatsvorming ook een prominente rol. De term is oorspronkelijk bedacht door Michael Roberts. Het krijgswezen zette in zijn ogen tussen 1560 en 1660 een onmiskenbaar grote stap op tactisch gebied, vooral in Zweden en in de Republiek. Zijn these draagt vele tactische en technische implicaties, maar waarin hier vooral de relevantie

---

³ Baudet, *De aanval op de natiestaat*, 17.

⁴ Ibidem 27.

schuilt, is de voorzichtige staatsvorming die Roberts rond die tijd ontwaart. Legers werden immers groter. Dat vroeg een zekere permanentheid – en daarmee meer geld en betere organisatie. Vanzelfsprekend is zijn these niet onweersproken gebleven. Historici als Andrew Ayton en Michael Prestwich hebben betoogd dat die militaire stappen al eerder werden gezet. Prestwich ziet niet in waarom de vroegmoderne tijd een monopolie zou moeten hebben op militaire revoluties.⁵ En ook Ayton bekijkt de materie vanuit een middeleeuwse perspectief. Hij pleit voor het insluiten van middeleeuwse ontwikkelingen, en stelt zich vervolgens terecht de vraag of dan nog wel langer van een enkele militaire revolutie mag worden gesproken.⁶

Een soortgelijke distantiëring van de Roberts' these vinden we terug bij de historicus Bart Willems. In *Militaire organisatie en staatsvorming aan de vooravond van de Nieuwe Tijd* beschrijft Willems de strijd tussen Brabant en Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489), die in het voordeel van de laatste werd beslecht. Van belang is, zoals hij het zelf omschrijft, 'de spiegeling van de opkomende vorstelijke militaire macht aan de neergang van het stedelijke krijgswezen.'⁷ Al in zijn inleiding geeft hij aan dat de oorlogsvoering, door alle tactische en technologische veranderingen, een zeer omvangrijk bureaucratisch apparaat vereiste, waaraan steden en stadstaten niet konden voldoen. Anders gezegd ziet Willems een discrepantie tussen het stedelijk militair vermogen en het vorstelijk militair vermogen. Het vorstelijk leger van Maximiliaan was gecentraliseerd. Dat had zijn doorwerking op de prestaties van het leger. Zoals uit de te voeren oorlog dan ook bleek, was de stedelijke strijdmacht de mindere van zijn vorstelijke tegenhanger. De legeromvang was nog relatief gelijk, maar de troepen van Maximiliaan waren qua professionaliteit, training en bewapening duidelijk superieur. De sociaaleconomische draagkracht van de steden bleek niet bestand tegen een conflict van lange duur, en de eensgezindheid ontbrak.⁸

---

⁵ M. Prestwich, *Armies and warfare in the middle ages. The English experience* (Londen 1996) 335.

⁶ A. Ayton, *The medieval military revolution. State, society and military change in medieval and early modern Europe*. (Londen 1998) 17.

⁷ B. Willems, *Militaire organisatie en staatsvorming aan de vooravond van de Nieuwe Tijd. Een analyse van het conflict tussen Brabant en Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489)*, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* (1998) 260.

⁸ Willems, *Militaire organisatie en staatsvorming*, passim.

Willems is dus een spreekbuis van de groep historici die staatsvorming al voor de vijftiende eeuw wenst te plaatsen.

Op welke gebieden konden die vermeende staten uit de vijftiende eeuw nu met recht 'staten' worden genoemd? Met het beantwoorden van die vraag is nauwkeurige terminologie vereist. In dit paper zal de blik worden gericht op (slechts) één casus. 'Staatsvorming in Europa in de vijftiende eeuw' is te vaag en veelomvattend. In dezen zal worden scherpgesteld op een rijk dat volgens veel historici geleidelijk op een eenheidsstaat begon te lijken: het Bourgondische Rijk. Gekeken zal worden naar de pogingen van Filips de Goede om zijn Bourgondische Rijk te verenigen. Die ondernam hij van 1419 tot 1467, met wisselend succes. Op politiek-territoriaal, sociaaleconomisch en politiek-cultureel niveau trachtte Filips te uniformeren. Dan moet worden gedacht aan centralisatie van rechtspraak en bestuur, centrale belastinginning, het bijeenroepen (voor het eerst) van de Staten-Generaal en het instellen van een bloeiende hofcultuur.

Het onderzoek naar Filips de Goede zal worden voorafgegaan door een beschouwing op de moderne staats- en natievormingstheorieën. Het zijn 'de grote namen' die hier zullen worden besproken. Hagen Schulze, met zijn veelzijdige werk *States, nations and nationalism* (1994); Eric Hobsbawm, die in *Invented traditions* (1983) beschrijft hoe (natie)staten tradities uitvinden om eenheid te bereiken; Adrian Hastings, die zich in *The construction of nationhood* (1997) afkeert van een al te moderne blik op staatsvorming; Benedict Anderson, wiens *Imagined communities* (1991) laat zien dat naties vooral *verbeelde* gemeenschappen zijn; en tot slot Ernest Renan, die in 1882 beschreef wat volgens hem een natie was (*Qu'est-ce qu'une nation?*). Thierry Baudet betoont in zijn werk overigens ook schatplicht aan deze historici. Het doel van deze eerste sectie is inzicht te verkrijgen in de vaak onjuist toegepaste termen naties, staten en natiestaten. Pas als daartussen een wezenlijk onderscheid is gemaakt, kan de terminologie zinvol worden toegepast op de het Bourgondische Rijk van Filips de Goede. Met het toepassen van de moderne theorieën kan worden vastgesteld of zijn rijk aan een of meerdere moderne staats – of (zelfs) natiekenmerken voldeed. Pas dan kan een zinvolle bijdrage worden geleverd aan het debat dat in

het verlengde licht van de 'military revolution', dat gaat over hoe de gevormde staten rond de vijftiende eeuw moeten worden gekenmerkt.

Het toepassen van moderne theorie op staatsvorming in de late middeleeuwen getuigt op het eerste gezicht wellicht van minachting van de geschiedenis. Het is niet ondenkbaar dat mij respectloosheid jegens het verleden zal worden verweten. Echter: juist door het omarmen van moderne theorieën kunnen verschillen en overeenkomsten tussen diverse 'staatsvormingen' worden verklaard en geduid. Dat is de lacune die door onder meer Bart Willems is nagelaten. De door hem geponeerde stelling dat Maximiliaan van Oostenrijk al aan het einde van de vijftiende eeuw een begin maakte met staatsvorming is met goede argumentatie wellicht wel te billijken; onduidelijk blijft echter hoe die staatsvorming werkte, en op welk niveau zij dan aanwezig was. Met een beter begrip van zowel de definitie als de datering van de (natie)staat kan met meer inzicht en nuance worden deelgenomen aan het momenteel woedende debat over Europa, over besluitvorming, en vooral over het belang van de natiestaat. Want als geëist wordt dat 'de macht weer naar de natiestaat moet', als met alle stelligheid wordt beweerd dat staten niet meer soeverein zijn, en als bovendien de begrippen staten en naties gratis worden uitgeruild – ja, dan is een beter begrip van de geschiedenis op zijn plaats.

Staten.

Wat is een staat en wanneer werd hij geboren? Laten we beginnen met Thierry Baudet. Hij komt aan een concrete definitie niet toe. Binnen de staatsvorming acht Baudet 'het opgaan van feodale structuren in een groter geheel, maar tevens de ontbinding van overkoepelende verbanden zoals pausdom en keizerrijk', cruciaal. 'Staten ontstaan dus als compromis tussen het lokale en het universele.'⁹ Het belangrijkste rechtsbeginsel van moderne staten is voor Baudet het *territorialiteitsbeginsel*: gelijkheid voor de wet binnen een bepaald gebied. Dat staat diametraal tegenover het middeleeuwse rechtsbestel, toen vooral het *personaliteitsbeginsel* van kracht was, waarin rechten en plichten voortvloeiden

---

⁹ Baudet, *De aanval op de natiestaat* 27.

uit iemands persoonlijke positie.¹⁰ De fundamentele transitie van het middeleeuwse politieke bestel naar modern staatsbestuur verliep dan ook als volgt: 'De aanspraak op universele heerschappij maakte plaats voor de aanspraak op een monopolie op de jurisdictie binnen een bepaald grondgebied en de vestiging van de hoogste politieke macht in de hoofdstad van dat grondgebied'.¹¹ Daarin stond volgens Baudet het vermogen om wetten te maken centraal. Wel geeft hij toe dat de meeste staten die macht pas later ten volle konden gaan aanwenden, na het einde van het ancien régime ongeveer. Vanaf dat moment legden staten officieel beslag op de soevereiniteit binnen het territorium – binnen de *jurisdictie* dus. Een precieze datering van staatsvorming verschaft Baudet niet. Eerder ziet hij een 'glijdende schaal', geen scherpe scheidslijn.¹² Dat proces ontwaart hij vanaf ongeveer de zestiende eeuw.

In *States, nations and nationalism* ziet ook Hagen Schulze het territorialiteitsbeginsel als een fundamenteel kenmerk van de moderne staat. Een ander verschil met de middeleeuwen is bovendien dat staten voor onbepaalde tijd bestaan. Staten zijn onpersoonlijk en zijn niet afhankelijk van het voortleven van een persoon. Als morgen koning Willem-Alexander overlijdt, blijft de Nederlandse staat overeind. 'The medieval personal bond, however, was limited in duration, it came to an end with the demise of the overlord or his vassal, and had to be repeatedly renewed.'¹³ Maar een concrete datering verschaft ook Schulze niet; hij volstaat met 'het einde van de middeleeuwen'.¹⁴ De nieuw gevormde staten die rond die tijd op het Europese strijdtoneel verschenen, zorgden voor een machtsbalans. De staat had en heeft volgens Schulze namelijk een natuurlijke neiging om machtsconcentratie te voorkomen.¹⁵ Het bestuurlijk-bureaucratisch apparaat groeide, waardoor de vorst meer 'tussenpersonen' in dienst nam. Oorlog was in de ogen van Schulze een katalysator voor staatsvorming. Omdat de meeste landen – of waren het al staten? – in een permanente staat van oorlog verkeerden, was een sterke staat

---

¹⁰ Baudet, *De aanval op de natiestaat*, 32.

¹¹ Ibidem 55.

¹² Ibidem 27.

¹³ H. Schulze, *States, nations and nationalism* (Blackwell 1994) 7.

¹⁴ Schulze, *States, nations and nationalism*, 17.

¹⁵ Ibidem 18-23.

nodig om die te financieren. Uitputtende oorlogen waren bijvoorbeeld de Honderdjarige Oorlog (1337-1453) en de Dertigjarige Oorlog (1618-1648).

Hoewel zowel Baudet als Schulze niet toekomt aan een specifieke definiëring van het staatsbegrip, kunnen er in elk geval twee overeenkomsten worden ontwaard. Zo staat ten eerste bij beide auteurs het territorialiteitsbeginsel centraal. De term jurisdictie is in dezen cruciaal. Binnen *een bepaald gebied* beschikt de staat over een hoge mate van soevereiniteit. 'Een hoge mate van soevereiniteit' lijkt op het eerste oog een *contradictio in terminis*. 'Soevereiniteit' impliceert immers oppermachtige heerschappij – de Van Dale legt het begrip zelfs letterlijk zo uit. Dat zou inhouden dat de staat *in laatste instantie* de wetgeving bepaalt binnen haar eigen territorium. Met het ontstaan van enkele supranationale organisaties, waarvan de Europese Unie de gemoederen nog wel het meest bezig houdt, heeft het begrip soevereiniteit echter aan betekenis verloren. 'Tezamen genomen hebben supranationale instanties in feite de gedachte van de staatssoevereiniteit volkomen uitgehold – en daarmee kunnen ze de nationale parlementen, de nationale rechtbanken en regeringen op bijna elk gebied overstemmen.'¹⁶ Van de letterlijke betekenis van soevereiniteit – of beter gezegd: de *oorspronkelijk* letterlijke betekenis – is, merkt Baudet terecht op, weinig tot niets meer over. Maar dat gaat over eigentijdse staten. Staten zoals ze ontstonden aan het einde van de middeleeuwen, eisten wel degelijk het laatste woord op over hun eigen territorium. Daarmee verwerd het territorium tot een jurisdictie. De wetgevende soevereiniteit kon bijvoorbeeld een handels- en belastingmonopolie betekenen.¹⁷ Vaak geschiedde dat dan vanuit een politiek-economisch centrum.

Hoewel het in de geschiedenis een komen en gaan van staten is geweest, hebben moderne staten in ieder geval de pretentie voor onbepaalde tijd vast te liggen. Het voortbestaan van een moderne staat correleert niet met het voortbestaan van zijn politieke bestuur. Zowel Baudet als Schulze acht dat onpersoonlijke aspect als kenmerkend voor de moderne staat. Er is geen innige relatie met onze koning vereist om toch onderdeel uit te maken, om *onderdaan*

---

¹⁶ Baudet, *De aanval op de natiestaat* 9, 10.

¹⁷ T. Zwaan, *Civilisering en decivilisering : studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam 2001) 68.

te zijn van de Nederlandse staat. En, zoals gezegd, overlijdt onze koning, blijft de staat overeind. Dat is de tweede overeenkomst tussen de twee auteurs.

Het is niet ondenkbaar dat Schulze en Baudet bewust hebben nagelaten een precieze definitie en datering te verschaffen. Het is zelfs zeer aannemelijk dat hun achterliggende gedachte is geweest om de begrippen staten en staatsvorming niet al te statisch invulling te geven. Ook Ton Zwaan, socioloog aan de Universiteit van Amsterdam, pleit voor het vermijden van statische connotaties en geeft de voorkeur aan een procesmatige benadering van staatsvorming. Terecht wijst hij op de beperkte en statische definitie die bijvoorbeeld Max Weber aan het staatsbegrip heeft toegekend.¹⁸ Impliciet schaart Zwaan zich dan ook achter Schulze en Baudet, door staatsvorming als een lang en gelijkmatig proces te zien, dat zich uit middeleeuwen kon ontwikkelen. Want wanneer een al te statisch en universeel staatsbegrip wordt gehanteerd, 'wordt onvermijdelijk geabstraheerd van het gegeven dat staten in werkelijkheid van plaats tot plaats en van tijd tot tijd in allerlei opzichten een grote variatie kennen en dat elke afzonderlijke staat en elk statenstelsel, zowel regionaal als op mondiaal niveau, in voortdurende ontwikkeling verkeert.'¹⁹

Naties en natiestaten.

Nu het begrip 'staat' is onderzocht, wordt scherpgesteld op de begrippen 'naties' en, in mindere mate, op 'natiestaten'. Is een staat een wat juridisch, droog begrip; een debat over naties en, in het bijzonder, nationalisme, is niet zelden politiek geladen. Het is niet verwonderlijk dat de oorsprong van die gevoeligheid moet worden gezocht in het nationalisme dat in de hele wereld tot het nodige trieste bloedvergieten heeft geleid. Ontwikkelde staten lijken op het eerste gezicht tastbaarder. De relatieve consensus die over het begrip is bereikt, heeft daaraan bijgedragen. Er is niemand die ontkent dat een moderne staat soevereiniteit opeist binnen haar eigen territorium; niemand ontkent bovendien dat het voortbestaan van een moderne staat niet afhangt van het voortbestaan van haar staatshoofd; en al helemaal niemand ontkent dat een moderne staat een

---

¹⁸ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 73.

¹⁹ *Ibidem*. 73.

gewelds- en belastingmonopolie handhaaft en daarmee politieke centralisatie in de hand werkt.

Maar wat is een natie? Dit was precies de titel die Ernest Renan in 1882 bedacht voor zijn nog altijd zeer bekende werk *Qu'est-ce qu'une nation?* (*Wat is een natie?*). In levendig Frans proza beschrijft hij daarin zijn definitie van een natie. Een datering verschaft Renan niet, maar in het geven van helder natiebegrip slaagt hij wonderwel. Een groot deel van het essay behandelt echter wat een natie niét is. Ten eerste is een natie geen ras. In alle moderne naties leven immers diverse rassen naast elkaar – vreedzaam of niet. Datzelfde geldt voor taal. De Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog tegen de Britse bezetter (1775-1783) was er niet geweest als een natie voor alles een gemeenschappelijke taal veronderstelt. Ook religie is volgens Renan niét de basis van een natie, want ook binnen een natie leven vaak diverse religies naast elkaar. Tot slot is geografie ook niet per se bepalend voor het ontstaan van een natie. Grenzen veranderen immers voortdurend – of hebben dat op zijn minst in het verleden constant gedaan.

Nee, zegt Renan, een natie is meer dan deze nogal statische, concrete kenmerken. Hij zoekt het abstracter.

Une nation est un âme, un principe spirituel. Deux choses qui, à vrai dire, n'en font qu'une constituent cette âme, ce principe spirituel. L'une est dans le passé, l'autre dans le present. L'une est la possession en commun d'un riche legs de souvenirs; l'autre est le consentement actuel, le désir de vivre ensemble, la volonté de continuer à faire valoir l'héritage qu'on a reçu indivis.²⁰

Twee zaken vormen volgens Renan de natie. Een: de wens, de wil om met elkaar een natie te vormen. Twee, en dat vloeit voort uit het voorgaande: een gedeelde geschiedenis. De natie is op deze manier inderdaad een mentaal, spiritueel principe. Op deze manier stelt Renan

---

²⁰ E. Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?* (Leiden 1994) 27.

de natie voor als een bewust en tevens abstract project. Een wil om samen te leven is niet tastbaar. Door zo de nadruk te leggen op de spirituele kant van het natiebegrip, is de stelling houdbaar dat een natie bestaat zolang dat door de leden van die natie wordt geloofd. Een natie is zodoende op een andere manier kenbaar dan de staat. Een inwoner van Nederland maakt strikt genomen deel uit van de Nederlandse staat. Immers, hij erkent, normaliter, de soevereiniteit van de Nederlandse staat en, duidelijker zichtbaar nog, hij leeft simpelweg binnen de jurisdictie. Maar diezelfde inwoner hoeft zich niet per se onderdeel te voelen van de Nederlandse *natie*, al is dat met het samenvallen van de natie en de staat (in de natiestaat) wel vaak het geval.

Benedict Anderson wijst net als Renan op de spirituele kant van het natiebegrip. Volgens hem zijn naties *imagined communities*, verbeelde gemeenschappen. De meeste leden van ook maar de kleinste naties kennen elkaar niet, zullen elkaar niet kennen en hebben hoogstwaarschijnlijk zelfs nooit van elkaar gehoord.²¹ Ook volgens Anderson bestaat de natie zolang dat door de leden zelf wordt geloofd: een natie is dus niet objectief kenbaar maar bestaat in het innerlijk van de leden. Tussen Anderson en Renan bestaat een zekere overlap. Zij weten zich in de rug gesteund door Hagen Schulze:

'A nation is a state of mind, a community that exists as long as it is willed and lives in the hearts and minds of its members and which perishes when it no longer exists in their thoughts and aspirations. Nations are founded on national awareness. Nations come to know themselves through their common history, their common reputation and the sacrifices they have made in common. It ought to be added, that their common history as a rule has no more than limited reality, it is more the product of dreams and visions than the product of facts.'²²

---

²¹ B. Anderson, *Imagined communities* (Londen 1991) 2.

²² Schulze, *States, nations and nationalism*, 97-98.

Ook bij Schulze staat de moeilijkheid van kenbaarheid – of misschien wel het totale gebrek daaraan – centraal binnen het natiebegrip.

Een natie wordt dus vrijwillig gevormd. De leden willen met elkaar die natie vormen. Dat impliceert ook een *out-group*, mensen die buiten de natie vallen. Binnen de natie heerst dan wel gemeenschappelijke solidariteit; in historische natievormingsprocessen was ook vaak een gemeenschappelijke vijand (*out-group*) aanwezig – die dan weer de interne cohesie bevorderde.²³ Nationale identiteit wordt vooral gespecificeerd wanneer het contact met andere groepen – met *out-groups* –toeneemt. Schulze geeft als voorbeeld de kruistochten. Hoewel het volgens hem te vroeg is al rond die periode nationale identiteiten te ontwaren, is de stelling houdbaar dat vanaf die tijd een sterker nationaal – of in elk geval regionaal – bewustzijn ontstond.²⁴

Invented traditions dragen binnen de natie bij aan het collectieve historisch bewustzijn. De term werd oorspronkelijk bedacht door Eric Hobsbawm. *Invented traditions* zijn volgens hem tradities die continuïteit met het verleden suggereren, terwijl ze die eigenlijk niet hebben. De voorbeelden zijn legio. In Nederland is er bijvoorbeeld de Gouden Koets – met hoofdletter zelfs – die werd uitgevonden toen zelfs de auto al bestond. Die werd echter te modern geacht. Ondertussen wordt veel ‘leden van de natie’ wél het gevoel gegeven dat die koets al eeuwen oud is. Het voornaamste doel van *invented traditions* moge duidelijk zijn: het scheppen van een nationale identiteit door middel van symbolen en tradities, die een vaak onjuiste continuïteit met het verleden suggereren.²⁵ En zo sluit ook Hobsbawm zich aan bij Ernest Renan: een gezamenlijk beleefde geschiedenis vormt de natie. Voorts moet de kunst van het vergeten niet worden onderschat: het benadrukken van bepaalde tradities impliceert ook het weglaten van andere historische ontwikkelingen – vaak de zwarte bladzijden van de natie. Geschiedenis wordt op deze manier achteraf geschreven. ‘They [de leden van de natie] normally attempt to establish continuity with a

---

²³ Schulze, *States, nations and nationalism*, 98.

²⁴ Ibidem 106.

²⁵ E. Hobsbawm en T. Ranger, *Invention of tradition* (Cambridge 1983) passim.

suitable historic past.²⁶ Bij de gewenste identiteit worden zo passende stukjes geschiedenis gezocht.

In *The construction of nationhood* onderschrijft Adrian Hastings dat een natie een zeer zelfbewuste gemeenschap is, veel zelfbewuster dan een etniciteit. Die gemeenschap heeft bovendien een vrijwillige keuze, terwijl etniciteit al voor de geboorte vastligt.²⁷ Toch zet Hastings zich af tegen de modernistische kijk op naties en nationalisme, zoals die door onder anderen Hobsbawm en Anderson is ontwikkeld.²⁸ Hij ziet naties en nationalisme namelijk al in de middeleeuwen ontstaan, en niet pas in de achttiende, en negentiende eeuw, wat vooral door Hobsbawm is betoogd.²⁹ Hobsbawm vertegenwoordigde de school die de Franse en Amerikaanse revolutie verantwoordelijk hield voor het ontstaan van naties.³⁰ De centrale rol die Hastings religie toebedeelt binnen natievorming verklaart die vroegere datering. Modernisten hebben in zijn ogen te weinig aandacht besteed aan de religieuze component binnen staats- en natievormingsprocessen.³¹

Al voor 1066 ontwaart Hastings in elk geval één natiestaat: Engeland. Een centrale rol ziet Hastings daarin weggelegd voor de gemeenschappelijkheid aan literatuur, religie, taal en recht.³² Vooral de literatuur wordt uitvoerig behandeld; 'the influence of a native vernacular literature.'³³ Het is in dezen weinig relevant om het gehele onderzoek van Hastings aan uitvoerige analyse bloot te stellen – het gaat immers over Engeland, niet over het Bourgondische Rijk.

Met recht mag worden gesteld dat Hastings niet bepaald orde heeft weten te scheppen in het debat over staten, naties en natiestaten. Zijn aanpak an sich is tamelijk verfrissend; hij maakt zich in elk geval niet schuldig aan het modernistische, zeer westers getinte proza van modernistische historici als Hobsbawm en Anderson. Maar aan het

---

²⁶ Hobsbawm en Ranger, *Invention of tradition*, 1.

²⁷ A. Hastings, *The construction of nationhood* (1997) 3.

²⁸ Hastings, *The construction of nationhood*, 2.

²⁹ Ibidem 12.

³⁰ Zie artikel 502

³¹ Hastings, *The construction of nationhood*, 13.

³² Ibidem 39.

³³ Artikel 502

betitelen van het hoog-middeleeuwse Engeland als natiestaat zitten enkele gevaren. Als op dat moment al van een natiestaat mocht worden gesproken, had Hastings op zijn minst een duidelijke definitie van een natiestaat moeten geven. Het is evident dat het Engeland van toen niet dezelfde natiestaat was als het Engeland van nu – als überhaupt al van een natiestaat sprake kon zijn. Zo is een zeer fundamenteel onderdeel van een natiestaat de participatie van in elk geval een groot deel van de bevolking: als natie en staat samenvallen in de natiestaat heeft het volk dat vaak zelf zo gewild. Door de nadruk te leggen op boekdrukkunst, literatuur en de instelling van een gemeenschappelijk recht, sluit Hastings een groot deel van het volk uit, terwijl tegenwoordig juist daarin het grootste deel van een natie ligt besloten. De heersende klasse kan uiteraard succesvolle maatregelen nemen om meer eenheid binnen de natie te bereiken; we zagen bij Hobsbawm hoe. Maar uiteindelijk moet ‘de wil om met elkaar samen te leven’, zoals Renan het verwoordde, uit het volk zelf komen. Het is daarom riskant om hoog-middeleeuws Engeland als natiestaat te betitelen, zonder uitvoerig stil te staan bij de prerogatieven van een natiestaat. Een fundamenteel deel van de natie wordt door Hastings uitgesloten: ‘[...] The pre-modern ideas of the nation involved only the ruling class, excluding large sections of society from membership of the nation.’³⁴

Het is dus evident dat de begrippen ‘staat’ en ‘natie’ onder geen enkel beding met elkaar mogen worden verward. In dat licht is het treurig dat zelfs door historici meer dan eens wordt nagelaten historisch correcte terminologie te hanteren. Naties en staten verschillen fundamenteel. Het is de vraag wanneer dat besef op grote schaal doordringt. Want een organisatie als de Verenigde Naties vervaagt het verschil weer. De VN coördineert namelijk diplomatieke betrekkingen tussen *staten*, niet tussen *naties*.³⁵ Aldus blijft historisch en terminologisch besef een lastige opgave.

---

³⁴ J. Vogel. ‘Review article. The search for a nation’, *Journal of Contemporary History*, Vol. 35, No. 3 (2000) 503.

³⁵ Baudet, *De aanval op de natiestaat*, 92.

Het Bourgondische Rijk van Filips de Goede.

Nu enige orde is geschapen in de terminologie, kan de blik worden verschoven naar de middeleeuwen, en, specifiek, naar het Bourgondische Rijk vanaf 1419.

In 1419 werd Jan zonder Vrees vermoord. De moord maakte grote indruk op zijn zoon Filips de Goede, die, in elk geval voorlopig, niet in staat werd gezien het rijk te regeren. Toch begon hij hier binnen een maand mee.³⁶ Het rijk dat Jan achterliet aan zijn zoon behelsde het hertogdom Bourgondië en de graafschappen Vlaanderen, Artesië en Franche-Comté. Tijdens Filips' heerschappij kwamen daar nog de graafschappen Namen, Henegouwen, Holland en Zeeland bij, evenals de hertogdommen Brabant en Limburg. Aan het einde van zijn leven kon Filips Luxemburg, het Sticht, Oversticht en Luik daaraan toevoegen. Bij zijn aantreden kreeg hij dus het gezag over een verzameling hertogdommen en graafschappen.

De kunst van de diplomatie had Filips afgekeken van zijn vader; hij onderhield goede diplomatieke betrekkingen met Frankrijk.³⁷ Die leidden in 1435 tot 'een duurzame vrede'.³⁸ Deze overeenkomst veroorzaakte wrok in Engeland, dat op dat moment nog met de Fransen was verwickeld in de Honderdjarige Oorlog. Maar door de diplomatieke kwaliteiten van Filips werd het imago van de Bourgondiërs enigszins hersteld; 'door bestanden en handelsovereenkomsten te sluiten' kon Filips zijn aandacht richten op de consolidatie van zijn eigen territorium.³⁹

Nu is het verleidelijk een uitgebreid portret te schetsen van Filips de Goede. Toch schuilt de relevantie van de hertog vooral in zijn centralisatiedrift, zijn pogingen om een 'Bourgondische eenheidsstaat' te creëren in de Nederlanden.⁴⁰ Wat probeerde hij zoal te bereiken? Wim Blockmans, emeritus hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Leiden, geeft in *Metropolen aan de Noordzee* een levendige beschrijving van Filips' uniformerende politiek.

---

³⁶ R. Vaughan, *Philip the Good* (Cambridge 2002) 3.

³⁷ Vaughan, *Philip the Good*, 9.

³⁸ W. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland 1100-1560* (Amsterdam 2010) 450.

³⁹ Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee*, 450.

⁴⁰ W. Blockmans en W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid. 1384-1530* (Amsterdam 1997) 130.

Binnen alle gewesten van het rijk moest orde en recht worden gehandhaafd. De centralisatie zien we vooral vanaf 1435. 'De periode van 1435 tot 1475 was in haar geheel gekenmerkt door een krachtige uitbouw van de monarchale staatsmacht.'⁴¹

Dat zien we bijvoorbeeld terug in de Grote Raad, die zich onder Filips ontwikkelde tot het centraal hooggerechtshof. Deze telde een groeiend aantal academici, met dank aan de professionalisering die de rechtspraak ten deel viel. Het recht dat werd omarmd, kwam rechtstreeks van de universiteiten en kende een hoog abstractieniveau.⁴² Het hoogste rechtscollege breidde zich uit. Ook Vaughan stelt dat de Grote Raad 'aan de grote kant was'.⁴³ Er ontstond een eigen griffie; in 1449 werd een openbaar-aanklager ingesteld en de aantallen raadsheren en secretarissen liepen geleidelijk op. Burgers van het rijk hadden zelfs de mogelijkheid *in eerste instantie* een beroep te doen op de rechtspraak van de Grote Raad. Het mag geen verbazing wekken dat dit verwarring en onrust opwekte bij de lokale machthebbers. Plaatselijke juristen die universitair waren opgeleid pasten in hun regio nog het gewoonterecht toe. De rechters van de hertog waren dat stadium echter al gepasseerd en gaven de voorkeur aan het geleerde recht – 'zij dachten in het perspectief van de centralistische staat waarin zij hun carrière maakten'.⁴⁴ Dat in *eerste instantie* een beroep kon worden gedaan op de centrale rechtspraak mag als een duidelijke cesuur worden beschouwd. Vanzelfsprekend maakte niet iedereen weldra van die mogelijkheid gebruik, maar dat die mogelijkheid aanwezig was, was een duidelijke stap voorwaarts.

Ook op monetair vlak liet Filips zich niet onbetuigd. In 1433 markeerde Filips zijn territoriale expansie door een eenheidsmunt, de zilveren 'vierlander', te laten slaan. Deze zou in elk van zijn gewesten verkrijgbaar zijn. Over de koers van de munt voerde Filips overleg met zijn gewesten. In 1437 riep hij de Staten van Brabant, Vlaanderen, Henegouwen, Holland, Zeeland, Namen en Mechelen samen.⁴⁵ Overleg tussen de gewesten bleef dus bestaan. Vooral als het ging over

---

⁴¹ Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee*, 472.

⁴² Ibidem 473.

⁴³ Vaughan, *Philip the Good*, 170.

⁴⁴ Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee*, 474.

⁴⁵ Ibidem 475.

economische maatregelen kwamen zij geregeld bij elkaar. In 1464 leidde dat zelfs tot de eerste officiële vergadering van de Staten-Generaal. Een andere financiële hervorming was de instelling van een Rekenkamer voor Holland en Zeeland in Den Haag.⁴⁶ Alle gewesten kenden hun eigen Rekenkamer – Filips had al wel geprobeerd om alle geldmiddelen te centraliseren, maar ‘het was eenvoudigweg niet efficiënt om grote hoeveelheden munten samen te brengen naar één plaats om ze van daaruit opnieuw te verdelen.’⁴⁷

Het behoeft geen uitleg dat met de instelling van die nieuwe instanties ook het ambtenarenapparaat groeide.⁴⁸ Het is interessant om te bezien dat binnen dat apparaat (vrijwel altijd) slechts één taal werd gesproken en geschreven: het Frans. Individuele ambtenaren die het Frans oorspronkelijk niet onder de knie hadden, pasten hun taalgebruik aan. De onderdanen in het rijk spraken voornamelijk Nederlands en Nederduits. Volgens Blockmans bestond een echt taalprobleem niet, ‘omdat zichtbaar probleemloos werd omgegaan met graduele, lokale en regionale taalverschillen.’⁴⁹

Maar de kloof tussen die onderdanen en de elite van het rijk nam toe. Zoals misschien wel te verwachten was, ontstond bij vlagen hevig verzet tegen het Bourgondische centralisatie-ideaal. Vlaanderen was daarvan een goed voorbeeld; volgens Blockmans heerste daar nog altijd een traditie van lokaal zelfbestuur. Zo braken in 1430 en 1432 – de centralisatie was toen nog niet eens op haar hoogtepunt – opstanden uit in de Vlaamse steden Geraardsbergen en Gent. Hier werd vooral geprotesteerd tegen Filips plannen om een gemeenschappelijke munt te slaan.⁵⁰ Vergeefs, zo bleek. Het waren niet de enige keren dat tegen Filips in het verzet werd gekomen. Zo zorgde de Brugse Opstand van 1436 voor het nodige gezichtsverlies voor de hertog. En ook bij de opvolging van Filips door zijn zoon Karel in 1467 lieten critici zich niet onbetuigd; er braken opstanden uit als gevolg van de verhoging van accijnzen. Nu is het verleidelijk te stellen dat de opstanden vooral begrepen moeten worden als verzet tegen de nieuw te vormen eenheidsstaat – veel gebieden kenden nu

---

⁴⁶ Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee* 477.

⁴⁷ Ibidem 462.

⁴⁸ Ibidem 477.

⁴⁹ Ibidem 479.

⁵⁰ Ibidem 484.

eenmaal een sterke traditie van zelfbestuur – maar de motieven van de opstandelingen konden evengoed economisch van aard zijn. Het is ook maar de vraag hoezeer het idee van een vormende eenheidsstaat al leefde onder de bevolking van Filips. Het verzet was er evenwel niet voor niets.

Ook het decadente leven aan het hof heeft de kloof tussen volk en elite hoogstwaarschijnlijk doen toenemen. Kunst speelde daar een belangrijke rol. Filips nam de schilder Jan van Eyck in dienst als hofschilder. Het is niet voor niets dat de term ‘Bourgondiër’ tegenwoordig symbool staat ‘voor een kwaliteit van leven, verbonden met de dieprode wijn die tussen Dijon en Beaune wordt gemaakt. Hoofse manieren met een tikkeltje zinnelijkheid horen er ook bij. Maar eveneens kunstzin en weelde.’⁵¹ Het Bourgondische hof was zeer uitbundig en vormde zelfs een voorbeeld voor de rest van Europa. De vele artiesten die de Lage Landen rijk waren werden door het hof in dienst genomen. Zij kregen de opdracht de allerhoogste machtspositie uit te beelden.⁵² Het Bourgondische hof was er vooral om te imponeren. Het is niet voor niets dat de Bourgondische staat meermaals is aangeduid met de term ‘theaterstaat’, een term oorspronkelijk bedacht door de beroemde antropoloog Clifford Geertz. Hij bedoelde hiermee een staat waarin de heersende elite haar macht tot uitdrukking brengt in symbolen en rituelen; de machtslegitimatie wordt in een theaterstaat tot uitdrukking gebracht in pracht en praal. En een theaterstaat, dat was het: ‘[...] zijn [Filips’] kunst om indruk te maken op rivalen, onderdanen, buitenlandse bezoekers en ambassadeurs, zijn demonstratie van macht en rijkdom bij huwelijken, Blijde Intredes, toernooien, banketten en feestelijkheden en de dagelijkse routine van het beleid en het bestuur, dit alles vloeide voort uit de structuur van het hof.’⁵³ Dat hofleven was overigens wel Franstalig en – vooral – erg elitair.

Hoewel Blockmans zich bewust is van de moeilijkheden die met Filips’ centralisatiestreven gepaard gingen, onderkent hij dat de monarchale staat – en op dat begrip kom ik nog terug – voordelen bood aan grote groepen onderdanen. Vrede is daarvan het voornaamste, maar ook op materieel gebied verging het de

---

⁵¹ Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 9.

⁵² Ibidem 157.

⁵³ Ibidem 91.

Bourgondische bevolking prima.⁵⁴ De jaren dertig van de vijftiende eeuw moeten worden gezien als bijzonder welvarend.⁵⁵

Na de dood van Filips de Goede sloeg de staatsmacht door. Blockmans beschrijft Filips' opvolger Karel de Stoute als minder tactvol en soepel, zodat de onderdanen steeds vaker in het verzet gingen. Het optreden van Karel noemt Blockmans bij vlaggen 'meedogenloos en autoritair.'⁵⁶ De centralisatiepolitiek die Karel overnam van zijn vader, nam radicalere vormen aan, en stuitte op nog meer verzet. Dat verzet moet mijns inziens worden opgevat als duidelijk signaal, namelijk dat een grote mate van centralisatie in korte tijd weinig kans van slagen had. Tegelijkertijd wordt ook hier bewezen dat de overgang van feodale, regionale constellaties naar centrale, uniforme politiek, aanzienlijke tijd vereist.

Nu hebben we gezien dat ook Blockmans rept over een staat. Het is spijtig dat hij dat niet nader toelicht. Wat voor een type staat was het dan? Was het modern, stond het juist lijnrecht tegenover een moderne staat? Ook in het werk van Richard Vaughan – *Philip the Good* - komen we een dergelijke schimmigheid tegen. Graeme Small had de eer om in dat werk het voorwoord te schrijven. Aan het einde van zijn voorwoord legt hij feilloos het vaak op te merken gebrek aan een accuraat staatsbegrip bloot – hetzelfde gebrek waarmee tegenwoordig bij tijd en wijle het Europadebat wordt gevoerd. 'Like Huizinga, Professor Vaughan also felt that one could not speak of a Burgundian state under Philip the Good'.⁵⁷ Nu zou dat geen onredelijke stelling zijn geweest als Vaughan het begrip 'state' door zijn gehele werk had weten te vermijden. Daarin is hij echter niet geslaagd. Sterker: Vaughan rept constant over 'the Burgundian state', zonder zijn keuze daarvoor te rechtvaardigen. Het doet de verwarring louter toenemen: over wat voor politieke constellatie mogen we nu eigenlijk spreken, wanneer we over het Bourgondische Rijk van de vijftiende eeuw hebben?

---

⁵⁴ Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 156.

⁵⁵ Ibidem 193.

⁵⁶ Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee*, 511.

⁵⁷ Vaughan, *Philip the Good*, li (introduction).

Conclusie en aanbeveling

Op territoriaal-juridisch, sociaaleconomisch en politiek-cultureel vlak ondernam Filips verwoede pogingen om in ieder geval meer eenheid te bereiken binnen zijn eigen gebied. Maar had hij ook een eenheidsstaat voor ogen? Dat is lastig te achterhalen. Wel kunnen we ons de vraag stellen: *Was* zijn rijk een eenheidsstaat? Het voorgaande overziend kunnen enkele zaken worden vastgesteld.

Wanneer men het over het Bourgondische Rijk heeft, mag van een *monarchale* staat worden gesproken. Ik benadruk het woord monarchaal. Dat doe ik omdat de initiatieven tot staatsvorming nadrukkelijk van de heerser zelf – Filips – afkomstig waren. Vooral op economisch en juridisch gebied vormde hij succesvol maatregelen door die het spreken van een monarchale staat rechtvaardigen. De staatsdefinitie die vooral door Baudet wordt gebruikt, is voornamelijk juridisch-economisch van aard. De term *jurisdictie* staat daarin centraal. Het is onmiskenbaar dat Filips op juridisch en economisch gebied succesvolle hervormingen heeft doorgevoerd – *geldend voor zijn jurisdictie*. De centrale belastinginning en het invoeren van een algemeen geldende rechtspraak beschouw ik nog altijd als zeer cruciale prerogatieven van welke moderne staat dan ook. Vooral op juridisch niveau benaderde Filips de moderne staat waarvan wij tegenwoordig onderdeel uitmaken.

Baudet had gelijk toen hij stelde dat de overgang van middeleeuwse gemeenschappen naar moderne staten al gauw als een proces van enkele eeuwen moet worden gezien. De Bourgondische monarchale staat beschouwen als een uitdrukkelijk moderne staat is onjuist. Dan kom ik terug op het personaliteitsbeginsel, benadrukt door zowel Schulze als Baudet. Daar deed het Bourgondische Rijk nog niet definitief afstand van. Er bestond ‘nog geen diepeworteld idee van een abstracte staat met ambtenaren die volgens een vastgestelde gedragscode het algemeen belang dienen’.⁵⁸ Het Bourgondische Rijk bleef met het overlijden van Filips dan wel bestaan – het rijk was toch tamelijk geïnstitutionaliseerd – maar het personaliteitsbeginsel was nog te veel aanwezig om van een moderne, onpersoonlijk-bureaucratische staat te spreken. In die zin

---

⁵⁸ Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee*, 519.

was de Bourgondische monarchale staat nog niet modern. Schulze en Baudet hebben dan ook met recht aangestipt dat die transitie – kort gezegd van ‘persoonlijk’ naar ‘onpersoonlijk en blijvend’ – enkele eeuwen duurde.

De monarchale Bourgondische staat ondermijnde het idee van een natiestaat. Dat mag een open deur zijn, maar Adrian Hastings heeft laten zien dat het aan een dergelijk historisch besef nogal eens ontbreekt. De staat was *monarchaal* en niet van het volk. In de vele opstanden is te zien dat het diepgewortelde idee van zelfbestuur nog vaak prevaleerde boven uniformerende politiek en rechtspraak. Zeker ook vanwege de taal en gebrek aan gedeelde ervaringen mocht van een natie geenszins worden gesproken. Het Bourgondische hof stond apart, sprak bovendien Frans, en had geen enkele pretentie het volk – of wie of wat ook – te vertegenwoordigen. Het kon dan wel op bewondering van de Bourgondische onderdanen rekenen; het stond mijlenver boven het gewone volk. Voor het spreken van een natie was het nog veel te vroeg.

Ik stel vast dat bij het gebruik van de begrippen staten, naties en natiestaat een zekere voorzichtigheid in acht moet worden genomen. Als gewoonweg wordt gerept over ‘staatsvorming in de dertiende eeuw’ moet worden beseft dat zeer nauwkeurige terminologie is vereist. Daarbij is het meest fundamentele onderscheid te maken tussen pre-moderne en moderne staten. Het overgangsproces daartussen neemt zeker enkele eeuwen in beslag. Het Bourgondische Rijk heeft dat bewezen. Op economisch-juridisch niveau begon dat op een moderne staat te lijken, maar op bureaucratisch niveau nog lang niet. En wat te denken van een homogeen volk, dat tegenwoordig vrijwillig de natie behelst? Daar was nog lang geen sprake van.

Literatuur.

Anderson, B., *Imagined Communities* (Londen 1991).

Baudet, T., *De Aanval op de Natiestaat* (Amsterdam 2012).

Blockmans, W., *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland 1100-1560.* (Amsterdam 2010).

Blockmans, W. en Hoppenbrouwers, P. *Eeuwen des Onderscheids* (Amsterdam 2002).

Blockmans, W. en Prevenier, W. *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid. 1384-1530* (Amsterdam 1997).

Hastings, A., *The Construction of Nationhood.* (Cambridge 1997).

Hobsbawm, E. en Ranger, T., *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983).

Renan, E., *Qu'est-ce qu'une nation?* (Leiden 1994, nieuwe versie).

Schulze, H., *States, Nations and Nationalism* (Blackwell 1994).

Vaughan, R., *Philip the Good* (Cambridge 2002).

Zwaan, T., *Civilisering en decivilisering : studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam 2001).

En ik wil graag mijn bachelordiploma aanvragen.